

זהות יהודית

עורכים: אשר מעוז ואביעד הכהן

הדס ירון מסגנה

אדמה, טריטוריה, בעלות:

**היבטים אידאולוגיים ומשפטיים ביצירת
היהודי החדש והמרחב הציוני בעבר ובהווה**

תדפיס | נובמבר 2014

סדרת ספרים לזכרו של חיים י. צדוק

הפקולטה למשפטים ע"ש בוכמן
אוניברסיטת תל-אביב

אדמה, טריטוריה, בעלות: היבטים אידאולוגיים ומשפטיים ביצירת היהודי החדש והמרחב הציוני בעבר ובהווה

מבוא

במאמר זה אעסוק באופן שבו מוגדרת הזהות היהודית הלאומית מתוך היחסים שבין האדמה לבניית המרחב הטריטוריאלי היהודי-לאומי, ליצירת הגבולות ולהגדרת ה"אחר". בחלקו הראשון של המאמר בכוונתי לתאר כיצד העמידה האידאולוגיה הציונית במרכז העשייה החלוצית-התיישבותית את הטרנספורמציה של היהודי הגלותי מצד אחד, ומן הצד האחר את הטרנספורמציה של הנוף המקומי שבו התיישבו החלוצים. האידאולוגיה והעשייה הציונית הדגישו את הקשר שבין האדם לסביבה ולטריטוריה ביצירה של שינוי פוליטי והיסטורי. נוסף לכך, אראה כי בשל התחרות עם האוכלוסייה הערבית המקומית הפך עיבוד האדמה למחויבות פוליטית-לאומית לשמירה על הטריטוריה הלאומית.

בחלקו השני של המאמר אדון במשמעות עיבוד האדמה כמפעל פוליטי ואתמקד בהיבט ההיסטורי והעכשווי של הזכויות בקרקע. בחלק זה אבחן כיצד הדין, במובן הרחב של המושג (ובכלל זה החוקים העותמאניים, פסיקת בתי המשפט הישראליים וכן תקנות והחלטות ישראליות אחרות), מילא וממשיך למלא תפקיד בתפיסת חשיבותו של עיבוד הקרקע בעיני החקלאי מצד אחד ובעיני המדינה מן הצד האחר. אתמקד בהיבט המשפטי ובהיבט המוסדי – אבדוק את משמעות היחסים שבין חוק לפוליטיקה ולאידאולוגיה הקשורה בעיבוד הקרקע ואעמוד על היחסים החדשים המתגלים בין האדמה להתיישבות ולמדינה. בכוונתי לבחון מה יכולות לגלות לנו הזכויות בקרקע (או מה שאנשים מדמים כזכויות אלה) באשר לתפיסתו של מפעל התיישבות החקלאית כמפעל פוליטי-לאומי ובאשר לרלוונטיות של מפעל זה היום.

ראוי להדגיש כי גישתי במאמר זה לחוק ולמשפט איננה גישה משפטית במובן הדיסציפלינרי, אלא גישה אנתרופולוגית-משפטית; העניין שלי הוא בראש ובראשונה במשמעותו החברתית והתרבותית של החוק, וכן באופן שבו מבינים תושבי עמק יזרעאל את החוק ומפרשים אותו – באופן הדייטאי או עממי. החוק והמשפט אינם רק תחום העניין של המשפטן; השפעתם על החיים החברתיים והפוליטיים רחבה ועמוקה, ולפיכך הווייתם החברתית והתרבותית יכולה להיות גם מעניינת של האנתרופולוג.

* ד"ר הדס ירון מסגנה, אנתרופולוגית חברתית ומרצה במכללה האקדמית תל אביב יפו.

חיבור זה מבוסס על מחקר אנתרופולוגי-היסטורי שנערך בעמק יזרעאל.¹ המחקר כלל עשרות ראיונות ושיחות בלתי פורמליות עם תושבי העמק הוותיקים במגזר היהודי ובמגזר הערבי, וכן ראיונות עם חקלאים ועם בעלי תפקידים ביישובים ובגופים ממשלתיים ורשמיים אחרים. נוסף לכך כלל המחקר חיפושים מקיפים בארכיונים בבריטניה ובישראל ונעשה בו שימוש נרחב בספרות יפה המתארת את החיים בעמק, בקיבוץ ובמושב. במשך תקופה של למעלה משנה חייתי בחלקו המערבי של העמק. מהשתתפות בפגישות בחיי היום-יום של האנשים למדתי על החיים בעמק היום ובעבר; התמקדתי בקשר של האנשים עם סביבתם ועם הנוף שבו הם חיים. שיטה זו, הידועה באנתרופולוגיה כ"תצפית משתתפת", מבוססת על אקראיות מסוימת ותכליתיה לאפשר לקולות מגוונים ולידע ממקורות בלתי שגורתיים ובלתי צפויים לקחת חלק במחקר. עם זאת המחקר תוכנן באופן מאוזן כך שניתן בו ביטוי למרכיבים האנושיים השונים בעמק: בני הדורות השונים, ההתיישבויות השונות וההשתייכות הלאומית השונה. בכך רציתי לבחון עד כמה התנהגויות וצורות שיח שונות הן מיוחדות; במקרים מסוימים מצאתי שהן אכן מייחדות קבוצה זו או אחרת ואילו במקרים אחרים מצאתי שהן חוצות גבולות.

בחרתי בעמק יזרעאל לשדה המחקר בשל מעמדו המיוחד של העמק בהיסטוריה של ההתיישבות – התיישבות ציונית חקלאית שיצרה רצף טריטוריאלי יהודי ומעין אוטונומיה ציונית בתקופה שלפני הקמת המדינה. רכישת אדמות העמק בתקופה שלאחר מלחמת העולם הראשונה מבעלי אדמות ערבים עשירים הובילה ליצירת מרחב התיישבות תוסס; במרחב זה קמו מושבים וקיבוצים מהידועים בתולדות ההתיישבות, כגון: נהלל ועין חרוד. מחקר של ההווה בשילוב העבר מאפשר לא רק לשלב בין תחומי ידע שונים, אלא גם לבחון את ההווה לאור העבר ולאתר תהליכים של שינוי והמשכיות. שילוב של מחקר אתנוגרפי המתמקד בחיי המקום עם היבטים רחבים של מדיניות ועם התרחשויות היסטוריות יוצר הקשר רחב לבחינת תהליכים מקומיים ופיתח פתח לחקר הקשר שבין תהליכים מקומיים לתהליכים מדיניים וגלובליים.

גם בחיבור זה בכוונתי לשלב חומרים ומקורות שונים ומגוונים, כגון: עדויות אישיות בעניין תקופת ההתיישבות, חומרי ארכיון בעניין הזכויות בקרקע וקטעי ראיונות עם חקלאים הממזגים יחד נקודות מבט שונות ומתבוננים בהווה על רקע העבר. אולם אין בכוונתי לעסוק בניתוח בין-תחומי אלא לבחון את המקורות השונים מנקודת מבט חברתית-פוליטית. השימוש בספרות, למשל, אין מטרתו לבסס טענה באשר לחקר הספרות העברית. להפך – הוא נועד לבסס טיעון אנתרופולוגי. עבור האנתרופולוג, כל מרכיב במציאות החברתית והתרבותית הוא חלק מהשדה האנתרופולוגי, ויותר מכך; האנתרופולוג שואף להרחיב את גבולות שדה המחקר ולהגיע לקולות ולרבדים שאינם עולים מראיונות ומתצפיות בזמן הווה. ספרות יפה היא מקור חשוב במיוחד מפני שהיא מרחיבה את גבולות המחקר אל תחומי הפנטזיה והדמיון. כיוון שהספרות היא ביטוי חברתי ותרבותי לרעיונות ולרשי לב סמויים היא מגלה רובד נסתר של המציאות שאינו בא לידי ביטוי בדרכים אחרות, ובכך חשיבותה.

HADAS YARON, ZIONIST ARABESQUES: MODERN LANDSCAPES, NON MODERN TEXT (2010). 1

עמק יזרעאל יכונה להלן "העמק".

מטרה נוספת של ההשוואה בין מקורות ספרותיים, סיפוריים אישיים וכתבים היסטוריים למטה-נרטיבים היא לבחון ולחשוף את הפערים והסתירות המתקיימים בין אתוס ההתיישבות למציאות בפועל, ואת הפער שבין החקלאי והיישוב הבודד למדינת הלאום. זו גם הסיבה לגיוון בשיטות החקירה והתיעוד במחקר זה, כפי שאראה להלן. אפתח באתוס ההתיישבות בקיומו האידאולוגי וכמטה-נרטיב בהשוואה לסיפוריהם של המתישבים הבודדים ולנרטיבים חלופיים. אמשיך ואגע במסגרת החוקית-משפטית ואשווה אותה למציאות ולתפיסה של היישוב ושל החקלאי הבודד.

היהודי החדש והפרחת השממה

רבות כבר נכתב על "היהודי החדש" ועל שלילת הגלות במחשבה הציונית.² בתוך שפע המקורות אתמקד במאמרה של ההיסטוריונית אניטה שפירא: "יהודים חדשים, יהודים ישנים". לטעמי, מאמר זה ממצה את הסוגיה על היבטיה התרבותיים והאידאולוגיים.³ שפירא טענה שיצירתו של אדם חדש היא עניין מהותי לתנועות מהפכניות; רעיון היהודי החדש דומה לרעיונות דומים שרווחו אז במאות התשע עשרה והעשרים באירופה, כמו רעיון יצירת "האדם הסובייטי" בכרית המועצות, ואף הושפע מהם.

שפירא זיהתה כמה מודלים עיקריים של היהודי החדש שהתפתחו במחשבה הציונית ושהציבו חזונות שונים באשר למאפייניו של אותו יהודי, לקשר שלו עם האדמה וליחסיו עם פלסטינה-ארץ ישראל. אחד העם, למשל, ראה בעיני רוחו יהודי חילוני ומלומד, המשוקע בחיי התרבות והרוח של העם היהודי. מדבריה של שפירא אפשר להסיק כי עניינו של רעיון היהודי החדש לא היה ההיבטים הפיזיים של הקשר בין היהודים לארץ ישראל או ההיבטים הפוליטיים-טריטוריאליים שלהם. המודל של הרצל, למשל, הושפע מרעיונות לא יהודיים באשר לחסרונותיהם של היהודים; הרצל הדגיש את הצורך ברכישת נימוסים נאותים, אומץ לב, חוסן גופני וחוש אסתטי. כידוע, חזונו של הרצל התרכז ביצירת מסגרת פוליטית מדינית לעם היהודי ולכן התייחס לארץ ישראל כטריטוריה מבלי לעסוק בהיבטים של הקשר הפיזי של היהודים עם ארמת הארץ. שני מודלים נוספים, של הסופר מיכה יוסף ברדיצ'בסקי ושל הציונות הסוציאליסטית, חופפים בהיבטים מסוימים לטענת שפירא. ברדיצ'בסקי הושפע מרעיונותיו של ניטשה ותפס את היהודי החדש כקרוב לטבע ומונע על ידי יצרים קדמוניים ובלתי רציונליים. בניגוד להרצל, ברדיצ'בסקי חשב שיש לחדש את הקשר הפיזי עם האדמה בדרך של התיישבות ולא באמצעות יצירת טריטוריה ונקיטת מהלכים מדיניים. גם הציונית-הסוציאליסטית, שהדגישה את הקולקטיב ואת הצורך ביצירת חברה צודקת, עמדו עבודת האדמה וההתיישבות במרכז הרעיון הלאומי.

כפי שעולה מרעיונותיהם של ברדיצ'בסקי ושל הציונות הסוציאליסטית, ההתיישבות ועבודת האדמה הם הדרך להגשמת אידאלים פוליטיים ובתוך כך ליצירת אדם חדש. רעיון זה בולט במיוחד במשנתו של א"ד גורדון,⁴ שהושפע מרעיונות טולסטויאניים והדגיש את

2 Yael Zerubavel, *Recovered Roots: Collective Memory and the Making of Israeli National Tradition* (1997).

3 אניטה שפירא *יהודים חדשים יהודים ישנים* 174-155 (1997).

4 אהרון דויד גורדון *מבחר כתבים* 24-7 (1982).

גאולת היחיד באמצעות חזרה למלאכות כמו עבודת האדמה כדרך לפתרון בעיית היהודים. לפיכך סבר גורדון כי ההתיישבות ועיבוד הקרקע, שישנו את פני הארץ, ישנו גם את אופיו של היהודי בכך שישחררו אותו מהגטו ומהעיסוקים המנוכרים והבלתי פרודוקטיביים שאליהם הוגבל באירופה אל המרחב הפתוח. היהודי הגלותי הוגדר כ"אחר", שונה מן היהודי הציוני שנוצר בארץ ישראל ומנוגד לו.⁵

מעניין לציין שגם תומכיה הלא-יהודים של הציונות באותה התקופה קיבלו את ההנחה הציונית כאשר ליצירת יהודי חדש באמצעות תהליך ההתיישבות ועבודת האדמה. חבר הפרלמנט הבריטי ג'מ קנוורטי, למשל, תיאר בשנת 1927 את התרשמותו החיובית מההתיישבות היהודית בפלסטינה; בין היתר הוא היה נפעם מהשינוי אצל המתיישבים שאותם פגש: "והתוצאות הפיזיות הן מדהימות. סוג חדש של יהודי מתפתח, עם נתונים פיזיים נהדרים, בעל מבע פנים פתוח וחסר פחד, ראשיתו של גזע שיבלוט בין אומות העולם. רבים מהילדים הם בהירים למדי, אפילו כשהוריהם כהים. הילדים בחלק מהיישובים הזכירו לי את הילדים הבהירים ביותר שבכפרים האנגלים. מה יאה על התאוריה הנורדית?"⁶ על פי קנוורטי, ההתיישבות הציונית ועבודת האדמה שינו את היהודים עד כדי שינוי הסממנים הפיזיים שלהם והפיכתם דומים לאיכרים גויים באירופה.

כאמור, האידאולוגיה הציונית ציירה את החיים היהודיים בגלות כחיים קפואים ובלתי משתנים, מנוכרים לטבע ולאדמה ועל כן בלתי פרודוקטיביים. על פי המחשבה הציונית, החזרה לחיים לאומיים בארץ ישראל והחיים הקרובים לאדמה יחזירו את היהודים לא רק אל האדמה הישנה-חדשה, אלא גם אל תוך ההיסטוריה.⁷ למשל, באחד הסיורים שאליהם התלוויתי במוזאון לתולדות ההתיישבות בקיבוץ יפעת, השתמש המדריך בגלגל קטן כסמל להעדר כוח בחיים היהודיים בגלות והציג אותם כחיים שאינם חיים היסטוריים אלא מתקיימים למעשה מחוץ להיסטוריה. הוא אמר למבקרים: "למרות הרדיפות, השנאה באירופה, עוד אונס, עוד מקרה של שריפת בית כנסת, הגלגל עדיין בצד, בכיס, מחכה למשיח". הגלגל סימל בדבריו את ההתנהלות בתוך הזמן, ולכן החזקת הגלגל בכיס היא למעשה סמל להתנהגותם הפסיבית של היהודים: היותם תוצר של ההיסטוריה במקום מעצביה.

אך תיאור זה של החיים היהודיים באירופה הוא בבחינת רפרזנטציה, כלומר ייצוג מכוון של הדברים שאינם תואם בהכרח את המציאות. אמנם האידאולוגיה הציונית תופסת את היהודים כמנותקים מחיי אדמה וכפר; אך בארצות אירופה כמו רומניה או פולין היו יהודים שחיו חיי חקלאות, כפר וטבע, ואף היו ביניהם בעלי אדמות. נוסף לכך, קודם למפעל הציוני או בד בבד עמו היו מפעלי התיישבות חקלאיים אחרים, שהזינו את המפעל הציוני בעקיפין אך גם התחרו בו. מפעלים כמו ההתיישבות החקלאית בארגנטינה שיוזם הברון הירש, או ההתיישבות בדרום רוסיה שהחלה עוד בתקופת הצאר, יצרו פתרונות

5 עוז אלמוג **הצבר: דיוקן** (1997).

6 תיאוריית הגזע בעניין עליונותן של אוכלוסיות בעלות מאפיינים פיזיים המזוהים עם צפון אירופה שצמחה במאה ה-20

.In New Palestine 1927 In Newspaper Extract 21/1/1927 in PRO CO 733/135/11

7 .YOSEF HAYIM YERUSHALMI, ZAKHOR: JEWISH HISTORY AND JEWISH MEMORY (1996)

חלופיים שהתחרו בפתרון הציוני; מנגד, מעברם של מתיישבים מנוסים ממפעלים אלו לחיי התיישבות בארץ ישראל תרם למפעל ההתיישבות הציוני.⁸ פרויקט ההתיישבות בדרום רוסיה, למשל, נמשך חמישה דורות והגיע לכדי 200,000 מתיישבים, עד לסיימו בהשמדת היהודים בתקופת מלחמת העולם השנייה. ממושבות אלו, למשל, הגיעו למושב נהלל שבצמק יזרעאל חקלאים מנוסים. ככלל, ניתן להסיק שה"אחרות" של היהודי הגלותי לעומת היהודי הציוני הארץ-ישראלי היא בבחינת ייצוג אידאולוגי, שכן הקיום היהודי "הגלותי" היה מגוון, השתנה בהתאם לתקופה ולמקום ולא היה בהכרח בבחינת מודל חיים אחד. גם התחייה היהודית בצמק יזרעאל הייתה קשורה בתחיות דומות במקומות אחרים בעולם.

כפי שצינתי, הטרנספורמציה של היהודי ושל הקיום היהודי על פי האידאולוגיה הציונית קשורה קשר הדוק להתיישבות החקלאית וליצירה של מסגרת פוליטית-לאומית. לכן, עם השינוי שחוה האדם היה גם על הנוף להשתנות שינוי שינוי יסודות לקיום הפוליטי-לאומי ביצירת טריטוריה פוליטית-לאומית. בהקשר זה, מושג "הפרחת השממה" הוא מושג חשוב המבטא את הטרנספורמציה של הסביבה שאליה הגיעו החלוצים.⁹ לעתים קרובות התיאורים מפי החלוצים, מפי צאצאיהם ומפיו של מי שספג את החינוך בצמק הם תיאורים של נוף שומם ומוזנח, פראי וכמעט בלתי מיושב, מכוסה קוצים ואבנים ועתיר ביצות. תיאורי החלוצים הדיירו את התושבים הערבים מתמונת נוף העמק אולם גם חשפו חוסר התאמה למטה-נרטיב ציוני זה של "ארץ ללא אנשים" כלומר גם ללא ילדים זה לגבי העמק. אחד החלוצים שאתו דיברתי בקיבוץ גבת, שהיה קרוב לגיל מאה, תיאר בפניי את המפגש הראשון שלו עם נוף העמק. בלילה שבו הגיעו לכפר הערבי ג'בטה, הם נשארו ללון בבית השיח'. בבוקר שלאחר הגעתם, כך סיפר, הוא הסתכל מחלון בית השיח' וראה "שהכול היה מכוסה בקוצים, אבל לא דוקרים". בתשובה לשאלתי הוא הסביר שזה לא היה רגע מאיים או מאכזב, שכן הוא הוסיף ואמר לעצמו: "זוהי ג'בטה שלנו, זוהי גבת שלנו". "החלוצים", הוא אמר לי, "ידעו שהם באים מאירופה לאסיה, למקום לא מיושב [...] למקום שצריך לשנות אותו. זה הלהיב אותנו". אף על פי שהוא התעקש בדבריו שדבר לא הפתיע את החלוצים בפגישתם עם המקום הוא גם אמר בשלב מסוים: "זה היה פחות שומם ממה שחשבנו [...] זאת לא הייתה שממה אמיתית כמונחים שלנו של שממה [...] לא ידענו באמת מה מצפה לנו, ידענו שזה מקום לא מעובד, אבל זה היה קל יותר מכפי שחשבנו". אם כן, עבור אותו חלוץ היה לעמק דימוי של מקום שומם באסיה, ריק מבני אדם. בדבריו הוא חשף את הפער בין הדימוי למציאות כי העמק לא היה שומם כפי שציפו.

עם זאת במהלך המחקר מצאתי, שמעתי וקראתי תיאורים של חלוצים שהתייחסו אל התושבים הערבים כחלק מנופו של העמק. מסקנתי הייתה שהנרטיב החלוצי-ציוני בדבר המרחב הארץ-ישראלי אינו עשוי מקשה אחת, אלא עשוי ממגוון קולות של דוברים שונים מתקופות שונות. כך, למשל, בשיחה עם חנה, אחת החלוצות בקיבוץ רמת דוד, היא הזכירה בתיאור ראשית ההתיישבות את האריסים הערבים שחיו לדבריה במקום בשם "עין בידה":

8 צבי ליבנה (ליברמן) איכרים יהודים ברוסיה (1969).

9 DAN RABINOVOWITZ, OVERLOOKING NAZARETH: THE ETHNOGRAPHY OF EXCLUSION IN GALILEE (1997).

"הם היו חורנים שעבדו פה [...] כל כך עניים, היה פה כפר, עין בידה, שהם לא רצו לעזוב בגלל בית הקברות שבו היו קבורים דורות של אנשים היקרים להם". וברגע אחר של השיחה הוסיפה: "הם היו עניים מאוד. הנה בשנתיים סיקלנו את האבנים והם לא, והייתה להם מעט הכנסה מהאדמה [...] הם לבשו שקים, זה היה נורא לראות [...] אז הקרן הקיימת נתנה להם פיצויים כי היא רכשה האדמה [...] אבל איך שהם בכו כשהם עזבו את בית הקברות, ואני שהייתי רגישה מאוד [...] אני בכיתי אתם".

גם תיאורה מלא האמפתיה של חנה כאשר לאריסים מצייר את האופן שבו עבדו את האדמות כנחשל – האדמות היו במצב של הזנחה, והכפריים עצמם היו עניים מרודים. תמונה זו של עוני ודיכוי בפלסטינה הכפרית בתקופה העותמאנית והמנדטורית נחקרה ותועדה על ידי היסטוריונים וחוקרים אחרים. קנת שטיין, למשל, בחן במחקרו את מצבם של הפלחים ואת הסיבות שהביאו להתרוששותם החל מהתקופה העותמאנית,¹⁰ ודויד גרוסמן סקר את ארץ ישראל הכפרית בתקופה העותמאנית מבחינת מבנהו הגאוגרפי של הכפר ומבחינת הזכויות בקרקע.¹¹ לעומתם, מחקרו של מירון בנבנישתי עסק לא רק בעובדות ההיסטוריות אלא גם באידאולוגיה, כלומר באופן שבו הארץ ותושביה המעבדים והנודדים נתפסו בעיני השלטון הבריטי ובעיני התנועה הציונית והמתיישבים-חלוצים.¹² לפיכך, ובניגוד לחוקרים אחרים, בנבנישתי התייחס לדימוי העוני והדלות לא רק כתוצר של נסיבות היסטוריות אובייקטיביות אלא כתוצר הבנייתי. המושג "הבנייה" חשוב בהקשר זה במובן של ייצוג, שנועד לשרת מטרות פוליטיות של שלטונות המנדט ושל המתיישבים היהודים-ציונים ולא דווקא של דימוי המשקף מציאות היסטורית אובייקטיבית. בכוונתי להתמקד בתיאורים של נוף העמק ושל הכפר הערבי כצורה של שיח פוליטי – לא כדי לנסות ולחשוף את האמת ההיסטורית העובדתית, אלא כדי להבין את הלך הרוח של החלוצים ואת האופן שבו הם ראו את סביבתם.

גישה זו כלפי התושבים המקומיים, כפריים וברואים כאחד, מאפיינת גם תיאורים חלוציים אחרים. אחד החקלאים הוותיקים באזור אמר לי כי "החלוצים קנו את האדמה השוממה הזו מערבים שהשתמשו בה עבור העדרים שלהם". האדמה שהחלוצים קיבלו לידיהם מתוארת בסיפורי החלוצים ובניהם כאדמה ענייה, שהניבה מעט ושררשה את תיקון המעוות שגרמו בעליה ומעבדיה הקודמים. דימוי זה מופיע במלוא עצמתו בספר "אנשי בראשית" מאת איש העלייה החלוצית אליעזר שמאלי.¹³ בספרו הוא מתאר את התושבים המקומיים כסכנה ליער שעליו מונה החלוץ חרמוני לשמור, וכמקור ההרס למשק החקלאי הציוני המודרני והמשתכלל. התושבים המקומיים מצטיירים בתיאורים אלו כ"אחר" באופן שבו הוא מתייחס לאדמה ולסביבה, "אחר" שממנו מתבדל החלוץ; היישוב היהודי נתפס אפוא כנבדל מהערבי בטרנספורמציה של הנוף ושל האדמה שיצר.

10 קנת שטיין "התפתחויות בכלכלה הכפרית של ארץ ישראל (1917-1930) ומשמעויותיהן הפוליטיות והחברתיות" קתדרה 41, 133-154 (1986).

11 דוד גרוסמן **הכפר הערבי ובנותיו** (1994).

12 MEIRON BENVENISTI, SACRED LANDSCAPE: THE BURIED HISTORY OF THE HOLY LAND SINCE 1948 (2000).

13 אליעזר שמאלי **אנשי בראשית** (1977).

אך כמו תפיסת היהודי הגלותי שבה דנתי קודם, גם מושג השממה וגם תפיסת החקלאי והרועה המקומיים כבלתי יעילים ואפילו כמזיקים לסביבתם הם תוצר אידאולוגי, ולכן אינם בהכרח המציאות לעצמה אלא רק הייצוג שלה. מתוך ראייה ביקורתית זו טענו החוקרים שמואל שמאי ויורם בר-גל במאמרם "ביצות עמק יזרעאל: אגדה ומציאות",¹⁴ כי תיאורו של נוף העמק כאזור מכוסה ביצות היה תיאור פוליטי-אידאולוגי, שמטרתו הייתה להאדיר ולהצדיק את המפעל הציוני; לטענת שמאי ובר-גל, אף שהיו ביצות בעמק, התיאור הציוני נוטה להפרזה.

מצאתי עוד כי גם יחסה של החקלאות החלוצית כלפי החקלאות המקומית היה מורכב. אף על פי שהציונית שאפה להחליף את העשייה החקלאית המקומית ולהביא לישראל את הקדמה ואת האירופיות, יצירת המשק היהודי הייתה תהליך של דיאלוג ושל יצירת מיזוג עם שיטות, כלים וזנים מקומיים.¹⁵ החקלאות הציונית שאפה להשתמש במרכיבים מקומיים לשם יצירת חקלאות מתקדמת ומודרנית. מסיבה זו מכנה האנתרופולוגית תמר כתריאל את המחרשה החלוצית, שהייתה מבוססת על המחרשה הערבית אבל עשויה ברזל, "המחרשה ההברידית".¹⁶ בדומה לכך, מצאתי בארכיון הקיבוץ אזכורים רבים לחיות ממוצא אירופי כגון: "התרנגול האנגלי" או "הפרה השוויצרית", אך באחד מיומני גבת מצאתי גם את המשפט הזה: "היו בערך עשר פרות ערביות שהחשבנו בתור היסוד לרפת עתידית [...] היו ויכוחים רבים כיצד להקים משק חלב: מקומי או פרות גזעיות".¹⁷ הפרה הישראלית, כך הסבירו לי, היא שילוב של הפרה האירופית עם המקומית; שילוב זה מקנה תנובה גדולה מצד אחד והסתגלות לתנאים המקומיים מן הצד האחר. אף על פי שגם היום נמשכת המגמה של יבוא זנים זרים למטרות שונות, יש מי שמגלה גישה ביקורתית כלפי ההתעלמות מהפוטנציאל של הזן המקומי. למשל בעלת משתלה במושב ותיק בעמק, שאותה הכרתי, אמרה לי שהבעיה בישראל היא שאנשים "רוצים אירופה", ומוצאים את הצמחים המקומיים משעממים ורגילים: "אבל להחזיר שושנים במדבר זה לוקח מים". לפיכך, אף שהיישוב החקלאי הציוני נתפס כנבדל מהותית מהיישוב הערבי, בפועל הטרנספורמציה של הסביבה הייתה מלווה לא רק בהחלפה של זנים, כלים ושיטות חקלאיות באחרים שיובאו, אלא גם ביצירת הכלאות ובשילוב המקומי עם האירופי.

כיום, התושבים היהודים-ישראלים בעמק תופסים את הסכנה לנוף ולמפעל ההתיישבות בדרך כלל כמצב של עמידה במקום או של נסיגה אחורנית כתוצאה מירידה במחויבות האידאולוגית במחסור במשאבים כמו מים או ממשברים כלכליים. על פי תפיסתם, מצב זה עלול להוביל להידרדרות במצב האדמות או לאי-עיבודן ויכול להסתכם בהעברתן לידיים ערביות. בכך נתפסת החקלאות היהודית בעמק (או מוצגת על ידי התושבים) כבסיס ליצירת

14 יורם בר-גל ושמואל שמאי "ביצות עמק יזרעאל – אגדה ומציאות" קתדרה 27, 163 (1983). מאמר זה גרם לתגובות רבות וסוערות.

15 ראוי לציין כי החקלאות הערבית המקומית בעצמה לא הייתה עשויה מקשה אחת והייתה נתונה להשפעות מודרניות ממקורות שונים.

16 Tamar Katriel, *Remaking Place: Cultural Production in Israeli Pioneer Settlement Museums*, in GRASPING LAND: SPACE AND PLACE IN CONTEMPORARY ISRAELI DISCOURSE .AND EXPERIENCE 147 (Eyal Ben-Ari & Yoram Bilu eds., 1997)

17 יומן המשק, קיבוץ גבת 50 (20.12.1935).

המרחב הפוליטי היהודי, מרחב שאין להתייחס אליו כדבר מוגמר ומובן מאליו. כך, בסוף הסיוור במוזאון ההתיישבות שאותו הזכרתי קודם לכן, סיים המדריך את דבריו באזהרה: "הגלגל יכול להיתקע בבוץ או להתגלגל אחורה". לכן, בעיני רבים עלולים השינויים במבנה הקיבוצים והמושבים והירידה ברווחיות החקלאות להוביל למצב של זניחת עיבוד האדמה וחזרת השממה, ובשל כך אבדן אדמות והעברתן לידיים ערביות.

זו גם רוח הדברים של עליילת הספר "רומן רוסי", המתרחשת בעמק יזרעאל.¹⁸ מאיר שלו, בן העמק, ערך מחקר מקיף לצורך כתיבת הרומן כאשר הוא עושה שימוש באנקדוטות שונות מחשבות ותחושות לצורך יצירת מטפורות חברתיות ופנטזיות ספרותיות ברומן הופכת אדמת המטע החלוצית במושב לבית קברות שמניב הכנסה מכובדת לבעליו; ניתן אפוא לטעון כי המפעל הציוני על פי שלו הופך מחי למת או מפרויקט אידאולוגי לפרויקט קפיטליסטי. כך גם הביצה, אשר ברומן מייצגת את נוף העמק לפני ההתיישבות, ממשיכה לרחוש מתחת לפני השטח ומאיימת לפרוץ ולכסות את האדמה. אם כן, לפי שלו הישגי הציונות הם שבריריים ולפיכך צריך לעמול כדי להבטיח את המשך קיומם.

מצאתי עוד כי תוצאות שליליות שגרם מפעל ההתיישבות לסכיבה אינן נתפסות כמקור לסכנת אבדן האדמות; דווקא אי-הרבקות בעקרונות מפעל ההתיישבות היא שנדמית מסוכנת. כך בהקשר של סיפורו המעניין של אגם כפר ברוך. אגם זה נוצר במהלך שנות החמישים כדי להגדיל את כמות מי ההשקיה בעמק. חסימת נחל הקישון וההשקיה האינטנסיבית של האדמות במשך השנים הגבירה את מליחותן של האדמות סביב האגם, וגרמו לכך שאדמות העמק עמדו בפני סכנה של נזק בלתי הפיך.¹⁹ ראש אגודת המים בעמק אמר לי שהמפעל הזה היה "ציונות מפוארת" אבל באמצע שנות השמונים מצאו "שהמקום יהפוך למדבר אחד גדול". תהליך שיקום האדמות שנעשה בשיתוף עם הקרן הקיימת לישראל זכה לכותרת "גאולת אדמות העמק" – כאילו האדמות נגאלות על ידי הציונות בפעם השנייה. מבצע שיקום האדמות הוביל לייבוש האגם, והאדמות שסביבו נותרו יבשות, בלתי מעובדות ומכוסות בצמחייה מיובשת, בשל שיעור המליחות הגבוה. מבין התושבים בסכיבה יש מי שמתכוון בעצב בהיעלמות האגם ובנוף שנותר, כפי שאמר לי אחד החקלאים הוותיקים: "מראה יפה שראיתי יום-יום נעלם עכשיו [...] לראות מדבר זה מדכא, הכלום הזה". האדמות המלוחות נתפסות כמדבר והנוף שנוצר עקב כישלון האגם נתפס כנסיגה לאחור, למציאות של טרום ההתיישבות. תפיסה זו חזקה עד כדי כך שלאחר סיוור שעשינו בג'יפ, אמר לי אחד מרכזי ההשקיה באזור ש"הנוף הזה" הוא מה שיקרה אם לא נעבד את האדמות, וכי כך תיפול האדמה לידי הערבים. בתשובה לשאלתי מדוע הוא חושב כך אף על פי שדווקא מפעל ההתיישבות שלנו הוא שיצר את האגם והוביל לתוצאה זו, ענה הרכז – לאחר רגע של שקט – שגם הימנעות מעיבוד האדמות עלולה להוביל למצב כזה.

לפיכך, אף שהציונות בראשיתה וראשוני החלוצים תפסו את נוף הארץ כשממה בלתי מיושבת, לחקלאות בעידן שלפני הקמת המדינה (וגם כיום) נועדה חשיבות לא רק ביצירת

18 מאיר שלו רומן רוסי (1988).

19 אהרון יפה "אגם כפר ברוך והשפעתו על קרקעות עמק יזרעאל" מים והשקיה 33, 402 (2000).

היהודי החדש והמרחב היהודי-לאומי השונים מהיהודי הגלותי ומן הערבי המקומי, אלא גם בכיסוס המרחב היהודי-לאומי מתוך תחרות עם התושבים הערבים ומאבק בהם. מבחינה זו, עד היום החקלאות הציונית והישראלית היא "חקלאות פוליטית" שנועדה להבטיח את השליטה ואת הבעלות על האדמות כדי למנוע את נפילתן ל"ידיים זרות" ואת איבוד המרחב הטריטוריאלי היהודי. בהקשר זה יש חשיבות לא רק לעצם השליטה באדמות ולשטחן, אלא גם למיקומן, שכן כדי לצוד טריטוריה יהודית נבדלת יש צורך ביצירת רצף טריטוריאלי יהודי. מסיבה זו, בתקופה שלפני קום המדינה החליפה הקרן הקיימת אדמות שרכשה באדמות אחרות של המנדט או של אחרים.²⁰ מן התקופה שלאחר קום המדינה ועד היום, הימצאות שדות ערביים בקרב רצף של שדות יהודיים נתפסת כסכנה בשל מיקומם "הבעייתי".²¹ אף על פי שלאחר הקמת המדינה הריבונות אמורה הייתה להבטיח את השליטה בטריטוריה יותר מהבעלות או מהנוכחות, הסוציולוג ברוך קימרלינג (טוען שהן לבעלות הן לנוכחות נותרה חשיבות מכרעת.²² תקופות שבהן הפכו היחסים בין יהודים לערבים אלימים מחזקות את התפיסה באשר לחשיבות הקיומית של הרצף הטריטוריאלי היהודי. בחלקו השני של המאמר אראה כי לחשיבות זו של עיבוד האדמה יש היבטים היסטוריים ומשפטיים שממלאים תפקיד מכריע באופן שבו נוצרת ונשמרת הטריטוריה היהודית-לאומית.

עיבוד האדמה כמפעל פוליטי – בעלות ונוכחות: "רישום האדמה על הנייר", "עובדות בשטח"

"אם לא נעבד את האדמה בעי"ן אז נאבד אותה באל"ף", כך הסבירו לי חקלאים רבים בעמק את הסיבה בשלה הם מעבדים את האדמה, גם אם מבחינה כלכלית החקלאות כבר לא כדאית עבורם. דברים אלו נאמרו לי מפי חקלאים בני דורות שונים מיישובים שונים – צעירים וותיקים כאחד. כיהודים-ישראלים עיבוד הקרקע נתפס בעיניהם כחובה לאומית, ונועד להגן עליה מפני חזרתה בצורה זו או אחרת לידיים ערביות. מבחינה זו צורות שונות של שימוש חקלאי, כך הסבירו לי, הן דרגות שונות של נוכחות ולפיכך דרגות שונות של חזקה. למשל נטיעת עצים, כך אמרו, היא נוכחות משמעותית יותר מגידולי שדה; גידולי שדה הם בבחינת חזקה עמוקה יותר מרעייה, שכן רעייה אינה יוצרת שינוי בפני השטח. מסיבה זו מתן רשות לרועים ערבים לרעות את עדריהם בשדות היישובים בשלהי הקיץ אינה נחשבת כמסכנת את המרחב היהודי-ישראלי מבחינת השליטה היהודית בקרקעות דרך הנוכחות עליהן, לעומת החכרת משנה של אדמות במושבים לערבים. עם זאת, לא רק הנוכחות נחשבת כה משמעותית בעת כיסוס השליטה על המרחב, אלא גם הבעלות על הקרקע. לפיכך, אף שסיפור ההתיישבות בעמק שתוארתי לעיל הוא סיפור התיישבות במרחב שומם, ואף שהציונות הרגישה את המגע הישיר והבלתי אמצעי

Note meeting with Mr. Weitz of the JNF 4/12/1944 in Exchange of Land between 20
Government and the Jewish National Fund of Ma'alul Nazareth M-3777 SD 8(1)

.ISA Committee of Leasing 1955-56 3 4, 3126 File 1169/A 21

BARUCH KIMMERLING, ZIONISM AND TERRITORY: THE SOCIO-TERRITORIAL DIMENSIONS OF 22
.ZIONIST POLITICS (1983)

של היהודי עם האדמה, ראשיתו של סיפור ההתיישבות בעמק יזרעאל בו נמצא גם קיבוץ יפעת הוא סיפור רכישת האדמות על ידי יהושע חנקין מידיה של משפחת סורסוק. סיפורו של המוזאון ביפעת התחיל לרוב ברכישת האדמות, כפי שסיפרה אחת המדריכות באחד הסידורים שאליהם הצטרפתי: "סורסוק היה בעל האדמות בלבנון והאריסים רק עיבדו את האדמות, אבל הן לא היו שלהם", ולאחר מכן הוסיפה "וכאן התחיל הקונפליקט". לפי תפיסה זו, מעמדו של האריס שמעבד את האדמה הוא בלתי יציב, והוא יכול למצוא את עצמו מפונה מן האדמות אם הבעלות עליהן משתנה. בהקשר זה, המתח שבין הבעלות "על הניר" לבין הנוכחות בפועל על האדמה, לדירה של המדריכה במוזאון, הוא ליבתו של הסכסוך היהודי-ערבי.

ואכן, לטענת הסוציולוג ברוך קימרלינג, נוכחות ובעלות הן שני מרכיבים חשובים בביסוס השליטה על הקרקע, לצד הריבונות – שהיא מרכיב שלישי ומכריע. קימרלינג טוען שבתקופה שלפני הקמת המדינה, ההתיישבות הציונית שאפה ליצור שליטה טריטוריאלית מרבית באמצעות רכישת הקרקע והתיישבות עליה, כלומר ליצור נוכחות ובעלות בהעדר ריבונות.

בהמשך לקו שהתווה קימרלינג אך בשונה ממנו, ברצוני לעמוד כאן על ההיבטים הסובייקטיביים-חוויתיים של התופעה כפי שהיא מתגלה ברמה המקומית. כמו כן בכונתי להראות כי הנוכחות והבעלות לא רק משלימות זו את זו אלא גם מתחרות זו בזו.

בעל האדמות והחוכר, האריס, הפכו בהקשרים שונים למטפורה המתארת את החשש מאבדן הקשר עם האדמה ומאבדן האדמות עצמן. שמתו לב למטפורה הזו בהתנסחויות שונות שעסקו בשינויים בחקלאות בישראל ובחשש מהשלכותיהם של שינויים אלו על העתיד. למשל, חבר קיבוץ ותיק בקיבוץ שבו גרתי, שעבד בפלחה שנים ארוכות, שוחח עמי בקשר לשינוי שיטת עיבוד הקרקעות עם עידן הפרטה ואיחוד חלקותיהם של קיבוצים שכנים. הוא אמר לי שלדעתו, בעתיד "חלקה תיחרש או תיחרב על פי השייכות של מנהל הענף [...] העובדים ערבים, אנחנו נהיה שוב בעלי אדמות פאודלים והם האריסים". מכך שסורסוק חי הרחק מאדמותיו בלבנון ומכר אותן, השתמע שבעיניו להפוך לפאודל משמעו לאבד את הקשר הקרוב עם האדמה, וכי אבדן קשר כזה יכול להוביל לכך שהאדמה תחרב. התלות הגוברת בקבלנים חקלאיים המעסיקים צוותי פועלים ומפעילים ציוד כבד לכיצוע משימות חקלאיות בקיבוצים (כגון קטיף עגבניות) נוסחה גם היא באמצעות המטפורה הזו, כפי שאמר לי חבר באחד הקיבוצים שבאזור: "המרחק מלהיות האריסים שלו [של הקבלן] הוא לא רחוק [...] הוא קובע את התנאים, את הרווחים ואת ההטבות [...] אנחנו לא צריכים להיות תלויים בו אלא הוא בנו". כלומר בעיניו מצב שבו מסיבות כלכליות ואידאולוגיות צריך הקיבוץ לסמוך את ידיו על קבלן מן החוץ גורם לאבדן שליטה מסוים.

פרט לסיפור ההתיישבות בעמק ולתיאור הפאודל והאריס כמטאפורה לאבדן השליטה בקרקע, הבעלות על הקרקע ברשומות לעומת הנוכחות בה ו"קביעת העובדות בשטח" הן כאמור לא רק שתי צורות שליטה בקרקע המשלימות זו את זו, אלא גם שתי צורות המתחרות זו בזו. תחרות זו, ראוי להדגיש, אינה רק תוצאה של הגיון פשוט, אלא עניין שנטוע בהיסטוריה המנהלית ובהיסטוריה של החוק בפלסטניה העותמאנית והבריטית ובמדינת ישראל. התחרות בין הבעלות "על הניר" לבין הבעלות "בשטח" מתרחשת למעשה כאשר יש בין השתיים פער: שני אנשים או שני גורמים שונים שטוענים לזכויות

על הקרקע – האחד על סמך עיבוד הקרקע והאחר על יסוד הרשומות. פער זה משמעותי בהקשר של ההיסטוריה של יצירת המרחב הפוליטי-יהודי בישראל. אך חשוב לציין כי בהווה, העדר החפיפה בין זהות מעבדי הקרקע לבעליה הרשומים גורם לקונפליקט שאינו בין יהודים לערבים דווקא, אלא בין יהודים ליהודים ובין מעבדים יהודים למדינה. אם כן, הקונפליקט שבין החקלאי היהודי למדינה חושף את היחסים ההפוכים שבין הבניית הטריטוריה הלאומית היהודית-ישראלית לבין מתיישב או יישוב יהודי-ישראלי בודד. אם כן, בין המציאות בקנה המידה הצר של המתיישב או היישוב לבין קנה המידה הרחב של המדינה, שיש מתח ולא דווקא חפיפה או השלמה. מתח זה כפי שנראה מתגלה במיוחד בפער שבין הנוכחות ולבעלות.

רוב רובן של הקרקעות החקלאיות במדינת ישראל שייכות לקרן קיימת לישראל או למנהל מקרקעי ישראל.²³ לכן, ברוב המקרים, החקלאי היהודי חוכר את הקרקע ואינו בעליה. נוסף לכך, לרוב החוכר הישיר של האדמות אינו החקלאי שמעבד אותן, אלא המושב כיישוב.²⁴ החקלאי היהודי הוא חוכר הקרקע ולא הבעלים של הקרקע, בשל האופי הריכוזי סוציאליסטי של הקיבוץ והמושב, ומתוך השאיפה להבטיח את השליטה הלאומית באדמה ולמנוע את מכירתה בחזרה לערבים. מבחינה זו, אף על פי שהציונות ראתה את חידוש הקשר בין היהודי לאדמתו כבסיס ליצירת יהודי חדש וליצירת סביבה ונוף חדשים, קיים חשש שהשממה עלולה לחזור לעמק, וברומה לחשש משיבת השממה שתחריב את המפעל הציוני כך גם תפסו האבות המייסדים את הבעלות הציונית על האדמה כעניין שעלול לחמוק מידיהם.

תפקיד החוק בעיצוב עיבודה של הקרקע

כדי לבחון את המתח שבין המסגרת המשפטית למתיישב וליישוב ברצוני לבחון את מושג הדין ברמה האובייקטיבית, העכשווית וההיסטורית וכן את המושג כפי שהוא מתבטא בתפיסתו על ידי החקלאי הבודד. הצורך לעבד את הקרקע כדי להשלים את הבעלות עליה נבע בראשית ההתיישבות מהגדרותיו של החוק העותמאני ומושפע היום ממה שתושבי העמק חושבים או מאמינים שהוא "החוק". בהקשר זה, השאלה מהו החוק ודימויו בעיני התושבים חשובה לא פחות ממידת קיומו האובייקטיבי, שכן לדימוי יש קיום משל עצמו. בשיחות שונות ששוחחתי עם חקלאים בעמק הסבירו לי החקלאים כי הם מעבדים את האדמה כדי להבטיח את זכותם עליה. רבים מהם הסבירו כי קיים "חוק" עותמאני או בריטי שקובע כי אם יעבדו את הקרקע יזכו בזכויות בה ולהפך; במקרים אחרים טענו החקלאים שמדובר בתקנה ישראלית. אחד החלוצים שראיינתי סיפר לי על חורשת אקליפטוסים ששתלו החלוצים קרוב לקיבוץ; לדבריו הם קיבלו תשלום עבור מלאכתם, אך עשו זאת גם מפני שבאותה תקופה חל חוק שלפיו אדם שמעבד אדמה למשך תקופה מסוימת זוכה בזכויות באדמה. כששאלתי אותו אם מטרת שתילת האקליפטוסים הייתה גם לשנות את פני הארץ הוא השיב כי באותו זמן הם לא חשבו על כך.

Zvi Shiloni, *Ideology and Settlement: The Jewish National Fund 1897-1914* (1998) 23

למרות זאת יש אדמות פרטיות שאותן מעבדים חקלאים (כמו באזור עפולה), ובכמה מושבים רשומות אדמות מסוימות מסיבות היסטוריות על שמם של חקלאים בודדים.

אף שרבים מהחקלאים ציינו שה"חוק" הוא חוק עותמאני או בריטי, בעיני רבים מהם היה החוק תקף עדיין בצורה זו או אחרת. למשל, אחד מחברי מושב נהלל, שהכרתי במהלך עבודת השרה, ציין בפניי ש חשוב לעבד את האדמה היא לאומיות; הוא הוסיף כי בעבר היה חוק שקבע כי חקלאי שלא מעבד את האדמה מאבד את הזכות בה, והסביר כי כיוון שהאדמה שייכת למדינה, היא רוצה להבטיח שהמטרה שלשמה הוחכרה האדמה תתממש. אם כן, בעיני החקלאי כפי שגם ציין בפניי מדובר בחוק שמקורו עותמאני אך נותר בתוקפו במציאות המשפטית הישראלית. לעומת זאת, מזכירו של אחד המושבים בעמק אמר לי כי אף שיש החיים בה בהווה, תפיסה זו שייכת לעבר. לדבריו, יש חקלאים שחושבים על האדמה שבחזקתם כעל שלהם מפני שבין היתר "יש אנשים מבוגרים שחיים עדיין בשנות העשרים, השלושים או הארבעים [...] תחת השלטון הבריטי או העותמאני [...] באותו הזמן השורשים, האדמה הייתה שייכת למי שעיבד אותה".

יש מי שטוען שלא רק הזקנים החיים בעבר רואים את החוק כרלוונטי. חבר ותיק באחד המושבים בעמק, שהיה לו ניסיון ארוך בעניינים מוסדיים הקשורים בקרקע ובהתיישבות, אמר לי כך: "על פי החוק התורכי, אם יש על הקרקע מטע במשך חמש שנים, לאותו אדם יש בעלות [...] ולמרות שהמנהל ביטל את החוקים הקודמים, החוק הזה עדיין מרחף באוויר". מסיבה זו עיבד אותו חקלאי את הקרקע שבה החזיק, וגם את הקרקע שאותה החליף עם מישהו אחר והייתה רשומה על שמו כחוכר.

ראוי לתת את הדעת על כך שמה שהציבור תופס כחוק לא פחות חשוב מהחוק עצמו. אדון במשמעות אמירה זו במישור המשפטי האובייקטיבי וקיומו או אי-קיומו של החוק בעת ובעונה אחת.

בעיני חלק מהחקלאים, תפיסת חשיבותו של העיבוד להבטחת הזכויות בקרקע נובעת מהדימוי שלהם של תקופת ההתיישבות שטרם הקמת המדינה – הם תופסים את אותה תקופה כתקופה כאוטית, שבה בהעדר סדר העובדות "בשטח" הן שקבעו. כך, למשל, אמר לי אחד החקלאים באזור עפולה: "בעבר אנשים היו מסמנים עיגול והאדמה הייתה שלהם". פעם כשהיה אותו חקלאי ילד, התעוררה שמועה כי קבוצת יהודים מבוכרה שהיו להם כבשים עזבו, "אז כולם יצאו החוצה לעבד". על פי אותו ההגיגון, נוכחות שאינה תואמת את הרשומות היא סכנה לסדר. מסיבה זו אמר לי בעל תפקיד במשרד החקלאות שחשוב שרעיית הכבשים תהייה מוסדרת בחוזה: "כי אם אין חוזה, אז יש חוק שלאחר חמש עשרה שנים אפשר לדרוש זכויות, ואז בית המשפט תלוי בשאלה למי יש עורך דין טוב יותר".

כדי להבין בצורה שלמה יותר את פרשנותם של תושבי העמק לנושא הזכויות בקרקע כדאי להזכיר כמה נקודות משמעותיות הנוגעות לקיומו האובייקטיבי של הדין. דיון זה יקשור את נושא אתוס ההתיישבות ומרחב ההתיישבות הלאומי למסגרת החוקית והמשפטית. מנקודת מבטו של הריבון המודרני, פערים בין צורות שונות של שליטה על הקרקע אינם רצויים, שכן הם מסכנים את מידת הפיקוח והשליטה הריבונית בקרקע. כך, אף שהשלטון העותמאני, ובמידה מסוימת גם השלטון הבריטי, נתנו משקל רב לעיבוד הקרקע במסגרת יצירת זכויות בקרקע, בפועל הייתה החזקה קרובה לבעלות; השלטון העותמאני, והבריטי במיוחד, עשו למען יצירת אחידות בין המציאות בשטח לרשומות ולמען יצירת רשומות. בתקופה העותמאנית עיבוד האדמה העניק אמנם זכויות חזקה, אך אי-עבודה

הוביל לאבדן זכויות.²⁵ מסיבה זו בין היתר, כפי שציינתי קודם, נצרכו הגופים הציונים ללוות את רכישת הקרקע בהתיישבות ובעיבוד, כדי להבטיח את הזכויות בה. עקרון זה חל גם על אדמות נטושות, בלתי מעובדות [מאוואט] – מעבדן יכול היה להשיג חזקה בקרקע בזכות עיבודה. מסיבה זו טען חיים זנדרבג כי בחלק מהתקופה העותמאנית לא היה צורך ברשומות מדויקות, שכן האדמות לא נמכרו והזכויות היו בעיקרן זכויות חזקה שנקבעו על פי המצב בשטח. אך מצב זה השתנה בעקבות ההשפעות המודרניות מהמערב על האימפריה העותמאנית בכלל ועל פלסטינה בפרט; אלה הפכו את האדמה לברת חליפין, לנכס כלכלי שניתן לרכוש אותו ולמכור אותו. הרפורמה האימפריאלית באמצע המאה התשע-עשרה, הידועה כ"תאנזימאט" שינתה את הגדרת הזכויות בקרקע וגרמה לטשטוש בין הפרטי לממשלתי ובין זכויות בעלות לזכויות חזקה.²⁶ הרפורמה אמורה הייתה לכלול גם יצירה של רשומות מרכזיות, אך תכנית זו לא יצאה אל הפועל, בחלקה בשל הקושי להשיג שיתוף פעולה מצד התושבים עם תהליך הרישום.

השלטון הבריטי בארץ פעל בתורו למען יצירת רשומות מדויקות שישקפו את הזכויות המעודכנות בקרקע, וכן את הנתונים המדויקים באשר לגודל חלקות האדמה, לגבולות ולמיקומם. בהעדר שיטת רישום מרכזית וכתוצאה משיטת רישום הקרקע בתקופה העותמאנית גודלה של האדמה לא היה ברור לחלוטין, כך שהקרקע הרשומה נטתה להיות "אלסטית". השלטון הבריטי החל בתהליך הסדר הזכויות בקרקע ("סטלמנט"), תהליך שמטרתו הייתה ליישב סוגיות אלו. סר ארנסט דוסון, אדם שרכש ניסיון רחב בעניינים אלו ברחבי האימפריה,²⁷ כתב בשנת 1927 בדוח שחיבר בעניין: "כישלון השיטה העותמאנית של החכרת אדמה ומיסוי נובעת מכך שרישום האדמה החל לפני שבעים שנה. התוצאה הבלתי נמנעת היא חוסר היכולת לנהל ולהפעיל רישום שמחבר באופן ברור זכויות רשומות לחלקת אדמה ומכיל את ההעברות, או השינויים בזכויות אלו".²⁸ אכן, השלטון הבריטי פעל במשך שנים ארוכות גם בעמק יזרעאל למען יצירת רישום מרכזי ומיפוי של האדמות, על יסוד שיטת "טורנס".²⁹ במהלך תהליך זה של הסדרת הזכויות בקרקע וכן בתקנות אחרות שפרסם השלטון, התחזק מעמדם של המעבדים. השלטון הבריטי ערך אמנם שינויים בחקיקה העותמאנית בכדי להגן על אדמות מדינה מפני פולשים ולהבטיח את עיבודה היעיל של האדמה.³⁰ אולם בד בבד הוא חוקק את פקודת אדמות המוואט בשנת 1921, פקודה שמנעה תביעת זכויות בקרקע על יסוד עיבודה.³¹ לאחר הקמת מדינת ישראל, כפי שהזכרתי קודם לכן, זכויות של בעלות מתוקף חזקה על בסיס החוק העותמאני הוגבלו או לא הוכרו; למרות זאת, "החוק" המשיך לרחף בחלל בית המשפט בישראל

25 חיים זנדרבג הסדר זכויות במקרקעין בארץ ישראל ובמדינת ישראל 110 (2000).

26 שם, בעמ' 213.

27 Geramy Forman, *Settlement of Title in the Galilee; Dowson's Colonial Guiding Principles*, 7 ISRAEL STUDIES 61, 61-83 (2002)

28 Memorandum prepared by Ernst Dowson The temporary commissioner of lands 'Land Tenure and Taxation in Palestine' 11/1/1927 in PRO CO 733/136/8/85131

29 שיטת טורנס היא שיטה ריכוזית לרישום אדמות ומקורה באוסטרליה במאה התשע-עשרה.

30 זנדרבג, לעיל ה"ש 25, בעמ' 239-240.

31 Despatch from High Commissioner 23/1/1929 no 1052, in PRO CO 733/170/2

לעוד דור.³² באמירה זו התכוון אותו חקלאי למציאות המשפטית – ביטול החוק לא מבטל רלוונטיות של נושא שידון בהכרח בבית המשפט.

השינוי במעמדם של המעבדים השפיע במיוחד על מעבדים ערבים.³³ מנגד, כפי שציין אותו חקלאי מנהלל, על פי תקנות והחלטות שונות מאז הקמת המדינה ובכלל זה, למשל, החלטת הממשלה משנת 1965, אדמה שניתנה בחכירה צריכה להיות מעוברת על ידי החוכר עצמו; החלטה זו נועדה להבטיח את עיבוד הקרקע על ידי החקלאי היהודי ולמנוע החכרת משנה. אם כן, נראה שהמדינה המשיכה לראות חשיבות בעיבוד הקרקע ובנוכחות בה ולא רק בבעלות עליה.

היסטוריה זו של זכויות בקרקע ומה שנותר ממנה – בין בבתי המשפט ובין בדמיונם של אנשי העמק, ממלאת תפקיד ברציונל שביסוד עיבוד האדמות וכן בטיעונים שבסכסוכים בין חקלאי אחד לאחר ובין החקלאי הבודד או חקלאי היישוב לגורמים אחרים. כך, חקלאים פרטיים באזור עפולה וחקלאים מהמושב בלפוריה מעבדים קרקעות פרטיות שחלקן אינן רשומות על שםם. במקרים רבים הם סבורים כי האדמה שייכת להם, שכן עיבדו אותה לאורך שנים. במצבים מסוימים, הפער בין המעבד לבעלים יוצר סכסוך או שהאפשרות שמצב כזה ייווצר מעוררת במעבדים חששות באשר לעתיד זכויותיהם. כפי שצייתי קודם, מצבים אלו או החשש ממצבים אלו חושפים את הצד הפרדוקסלי שבעיבוד הקרקע לשם ביסוס האחיזה והשליטה בה. אותו חקלאי ותיק מנהלל אמר לי שלצד החשיבות הפוליטית שבעיבוד הקרקעות, חשוב לעבד את הקרקע כדי שהמדינה לא תיקח אותה מהמושב. על פי תפישתו, אם האדמה לא תעובד, המדינה יכולה לקחת את הקרקע לשימושו של ישוב אחר, לצורך בניית כביש ואפילו, לדבריו, לשימושו של היישוב הערבי השכן. אמנם בתפיסה הציונית נועד עיבוד הקרקע לבנות את המרחב הפוליטי היהודי ובתוך כך את המדינה; אולם יש הקשרים שבהם בעיני החקלאי, האינטרסים שלו או של היישוב הבודד נראים כסותרים את האינטרסים של המדינה – המדינה כריבון נתפסת כישות עם חיים משלה, חיים המנותקים מהנוף, האיכר והאדמה. מבלי לייחס את אמירתו של אותו חקלאי בחוק או החלטה זו אחרת בהן דנתי לעיל חשוב לציין שאמירה זו למעשה משקפת היטב את תפיסתו של החקלאי הבודד כביטוי למסגרת המשפטית ושנותנת חשיבות לעיבוד ולנוכחות.

מסקנות: מהיהודי החדש לבג"ץ הקרקעות

במאמר זה דנתי במשמעויות המרחביות והטריטוריאליות הגזרות מדמותו ומפועלו של היהודי החדש. כפי שתוארתי, עבודת האדמה כמרכיב בשינוי שעבר על היהודי הגלותי השתלבה ברעיון שינוי הנוף המקומי הידוע כ"הפרחת השממה". אף על פי שמפעל ההתיישבות דחק לשוליים את התושבים הערבים בהתייחסותו למרחב, החשיבות הפוליטית-לאומית של החקלאות בתקופת ההתיישבות וכן לאחר קום המדינה נגזרה מתוך התחרות עם האוכלוסייה הערבית ומתוך המאבק בה. ההתיישבות ועיבוד הקרקע נתפסו ועדיין נתפסים כיוצרים את המרחב הלאומי-יהודי וכבסיס שעליו נשענת מדינת

32 זנדברג, לעיל ה"ש 25, בעמ' 263.

33 אלכסנדר (סנדי) קידר "זמן של רוב, זמן של מיעוט: קרקע, לאום, ודיני ההתיישבות הרוכשת בישראל" מקרקעין בישראל: בין הפרטי ללאומי 443 (חנוך דגן עורך, 1999).

הלאום. עם זאת, כפי שהראיתי, עיבוד האדמה כמפעל אידאולוגי ופוליטי נגזר גם הוא מתוך מערכת חוקים של זכויות בקרקע ובקורלציה למשמעויותיהם המשפטיות של עיבוד הקרקע ושל נוכחות בה להקניית זכויות.

אך כפי שיכול ללמד נושא הזכויות בקרקע, השנים בתחילת המאה העשרים ואחת מסמנות תפנית ביחסים שבין מרחב ההתיישבות למדינה היהודית. בספרו "במדרכות צרות", המתאר חיי קיבוץ בעמק יזרעאל בשנות החמישים של המאה העשרים, מספר הסופר יוסל בירשטיין (שהיה חבר קיבוץ גבת תקופה מסוימת) על התנגשות המתקיימת בשדות המשק בין אנשי הקיבוץ לקבוצת אנשים המגיעים מעירית פיתוח סמוכה.³⁴ באחד מפרקי הספר, חברי הקיבוץ מוצאים את אנשי הקבוצה חופרים אבנים בעלות ערך כלשהו מתוך האדמה ומתעמתים אתם. אנשי הקבוצה טוענים מצדם שהאדמה לא שייכת לקיבוץ אלא לקרן קיימת לישראל, ולפיכך אין לאנשי הקיבוץ זכות לגרש אותם – גם להם זכות להתפרנס מהאדמה, שכן האדמה שייכת לכולם.

בחרתי להביא תמונה זו מתוך ספרו של בירשטיין כדי להראות שזרעי המריבה בעניין הקרקעות בישראל נטמנו כבר בשנות המדינה המוקדמות, גם אם במחשבתו של הסופר, והתפתחו לקונפליקט גלוי עקב השינויים שעברה החברה בישראל. כך, שנים רבות לפני "בג"ץ הקרקעות" של תנועת הקשת הדמוקרטית המזרחית,³⁵ שיצר סערה בציבור ובתקשורת, ראה הסופר יוסל בירשטיין במובן מסוים את שצפן העתיד לאדמות החקלאיות. בג"ץ הקרקעות, שנוהל בשנת 2000 והעמיד במרכז את נושא הפיצויים הניתנים לחקלאי במקרה של שינוי ייעודה של קרקע מחקלאות לבנייה, נגע בעקיפין ב"עצב" הרגיש של הזכויות בקרקע. ברוח הבג"ץ ודמויותיו של בירשטיין (ובאופן כמעט פרדוקסלי), אמר לי חקלאי פרטי אחד מאזור עפולה שדווקא בימים שבהם נושא זכויות היישובים בקרקע מוטל בספק, על היישובים היהודיים להבין את הערכים שעיקרו את הקרקעות אבל זכויותיהם לא הוכרו. על פי טענתו, גם לקיבוצים ולמושבים אומרים "אתם החוכרים אך לא הבעלים". בג"ץ קבע מתן עדיפות ופיצויים מוגזמים לחקלאים בשינוי ייעוד הקרקע. מכאן אפשר לטעון שהשבריריות של העשייה הציונית, של הפרחת השממה ושל יצירת המרחב הפוליטי הציוני, בעיני חבר הקיבוץ או המושב המצוי כיום אינה בהכרח באפשרות להפוך את הנוף למדבר או ב"נפילת" האדמות לידיים "זרות", אלא בזרות הגוברת שבין המעבד לבעל האדמה. המעבד – הקיבוץ או המושב – אינו מזוהה עוד לחלוטין עם המדינה עצמה כפי שהיה בעבר; הוא מגזר עצמאי שלו משימה פרטית ואינטרסים משלו. רק לאחר קריאות חוזרות, הבנתי שמהפיצויים אנו מסיקים שהחלקאים ישות עצמאית מהמדינה, בניגוד לתפיסה הציונית הרומנטית, הרואה בחקלאי ובמדינה ישות אחת. מסיבה זו החקלאי מעבד את האדמה כדי שתישאר ברשותו, ולא דווקא כדי שתישאר ברשות הלאום או מדינת הלאום. בכך, אולי כפי שרבים אמרו לי בעמק, הושלמה משימתו של הקיבוץ ושל מגזר ההתיישבות או "פרויקט היהודי החדש", הנטוע בקרקע והמחובר אליה. במילים אחרות, עתה מקבלים את עלינותה של "הריבונות" על פני "ההתיישבות".

34 יוסל בירשטיין במדרכות צרות (מרים רביד מתרגמת, 1959).

35 בג"ץ 244/00, 8350/00, 3939/99, 4690/99, 1308/00, 4269/00 עמותת שיח חדש, למען השיח הדמוקרטי נ' שר התשתיות הלאומיות, פ"ד נו(6) 25 (2002) (להלן: "בג"ץ הקרקעות").